

УДК 336.71

Козлов В. П., к.е.н., доцент кафедри фінансів і банківської справи
Донецького національного університету ім. Василя Стуса

Руденко Р. В., аспірант Донецького національного університету ім.
Василя Стуса

СТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ВЗАЄМОДІЇ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ І БАНКІВ В УКРАЇНІ

Ефективне функціонування ринкової економіки передбачає активну і різноформатну взаємодію промислових підприємств і банків. Механізм взаємодії підприємств і банків функціонує в динаміці, постійно змінюючись і вдосконалюючись відповідно до потреб конкретного етапу розвитку економічної системи. У процесі формування сучасної банківської системи України пропонується виділяти десять етапів, для яких характерні певні форми взаємодії промислових підприємств і банків. У статті показана взаємозалежність розвитку форм і методів взаємодії промислових підприємств і банків в Україні від конкретного етапу становлення банківської системи країни. Зроблено висновки і сформульовано пропозиції щодо вдосконалення системи взаємодії промислових підприємств і банків в Україні.

Ключові слова: банки, банківська система, кредит, етапи взаємодії, реальний сектор економіки.

Літ. 9

Козлов В. П., Руденко Р. В.

СТАНОВЛЕНИЕ МЕХАНИЗМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ И БАНКОВ В УКРАИНЕ

Эффективное функционирование рыночной экономики предполагает активное и разноформатное взаимодействие промышленных предприятий и банков. Механизм взаимодействия предприятий и банков функционирует в динамике, постоянно изменяясь и совершенствуясь в соответствии с потребностями конкретного этапа развития экономической системы. В процессе формирования современной банковской системы Украины предлагается выделять десять этапов, для которых характерны определенные формы взаимодействия промышленных предприятий и банков. В статье показана взаимозависимость развития форм и методов взаимодействия промышленных предприятий и банков в Украине от конкретного этапа становления банковской системы страны. Сделаны выводы и сформулированы предложения по совершенствованию системы взаимодействия промышленных предприятий и банков в Украине.

Ключевые слова: банки, банковская система, кредит, этапы взаимодействия, реальный сектор экономики.

Kozlov V., Rudenko R.

DEVELOPMENT OF MECHANISM OF INTERACTION OF INDUSTRIAL ENTERPRISES AND BANKS IN UKRAINE

Effective functioning of the market economy implies active and diverse interaction of industrial enterprises and banks. The mechanism of interaction between enterprises and banks is functioning dynamically, constantly changing and improving in accordance with the requirements of a particular stage of development of the economic system. In the process of forming a modern banking system in Ukraine, it is proposed to distinguish ten stages, for which certain forms of interaction between industrial enterprises and banks are characteristic. The article shows the interdependence of the development of forms and methods of interaction between industrial enterprises and banks in Ukraine from the concrete stage of the country's banking system.

Conclusions are drawn and proposals are formulated for improving the system of interaction between industrial enterprises and banks in Ukraine.

Key words: banks, banking system, credit, stages of interaction, real sector of the economy.

Постановка проблеми. У сучасній економіці всі учасники відтворювального процесу функціонують в рамках складної структурованої економічної системи, де провідну роль відіграють промислові підприємства. Промислові підприємства створюють додатковий продукт, який служить джерелом приросту національного доходу. Від результатів їх діяльності залежать обсяги виробництва і грошового обігу в країні. Недооцінка ролі промислових підприємств в економічній системі країни може призвести до зростання інфляції, фінансових криз. Банки також зацікавлені в зростанні економіки і розширенні грошового обігу, тобто мета діяльності промислових підприємств збігається з метою діяльності банків, що становить основу побудови системи їх взаємодії. Взаємодія підприємств і банків заснована на взаємному впливі підприємств і банків друг на друга, який породжує взаємну обумовленість і зв'язок між учасниками взаємодії, а також супроводжується обміном ресурсами. Механізм такої взаємодії функціонує в динаміці, постійно змінюючись і вдосконалюючись відповідно до потреб конкретного етапу розвитку економічної системи [1].

Існує необхідність у визначенні ролі змін, що відбуваються в банківській системі, їх часовій послідовності, в економічному розвитку промислових підприємств.

Аналіз останніх досліджень. Питання взаємодії промислових підприємств і банків досліджували такі зарубіжні та вітчизняні економісти, як М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. І. Рекуненко, В. Ю. Дудченко, А. А. Тарелкін та ін.

Однак наукові розробки до теперішнього часу в основному присвячувалися окремим напрямкам взаємодії підприємств і банків. В основному це банківське кредитування підприємств, валютні операції, розрахунково-касове обслуговування, організаційно-економічна взаємодія.

Виникає потреба в дослідженні питань становлення системи взаємодії промислових підприємств і банків в Україні, що дозволить виявити особливості такої взаємодії на різних етапах розвитку і розробити пропозиції щодо розвитку форм і методів взаємодії, які необхідні для прискорення темпів економічного зростання.

Аналіз літературних джерел показав, що різні автори пропонують свої варіанти класифікації етапів розвитку банківської системи України, які мають відмінності, пов'язані з ознаками, що покладено в основу класифікації. Проведене дослідження дає можливість запропонувати найбільш повну класифікацію становлення банківської системи України, в основу якої покладено розвиток взаємодії промислових підприємств і банків.

Мета статті. Дослідити особливості розвитку механізму взаємодії промислових підприємств і банків у відповідності до поетапного становлення банківської системи України і обґрунтувати рекомендації по забезпеченню стійкого функціонування цього механізму.

Виклад основного матеріалу. Ефективне функціонування економіки і її подальший розвиток у великій мірі залежить від того, як організований механізм взаємодії промислових підприємств і банків. Особливості дії цього механізму залежать від рівня економіки. На макроекономічному рівні визначальною є політика держави в грошово-кредитній, бюджетній і промисловій сфері. Держава, використовуючи методи грошово-кредитної, бюджетної та промислової політики, впливає на масу грошей в обігу, обсяг кредитних ресурсів банків, формування пріоритетних напрямків розвитку економіки та обсяг державної підтримки розвитку пріоритетних галузей. На мікроекономічному рівні визначальною є необхідність розвитку бізнесу, як банківського, так і в сфері реальної економіки. Банківський бізнес може розвиватися тільки шляхом забезпечення ефективного функціонування своїх клієнтів, в тому числі і промислових підприємств. У процесі

формування сучасної банківської системи України пропонується виділяти десять етапів, для яких характерні певні форми взаємодії промислових підприємств і банків.

В СРСР, в умовах планової централізованої економіки існувало два канали концентрації грошових ресурсів, необхідних для забезпечення економічного зростання. До них належали: державний бюджет і банківська система. Провідну роль грав державний бюджет, а банківська система, яка фактично була продовженням державного бюджету, через свою вузькості і неповороткості не могла забезпечити достатнє фінансування діяльності підприємств. В умовах планової економіки не було необхідності для банків оцінювати кредитоспроможність клієнтів, забезпечувати повернення кредитів, тому був відсутній будь який вплив банків на економічний розвиток підприємств.

У ринковій економіці існує кілька каналів мобілізації ресурсів економічного зростання, які незалежно від ситуації, що складається в економіці, направляють в реальний сектор необхідний обсяг коштів. До таких каналів, крім державного бюджету та банківської системи відносяться небанківські посередники та інвестори, в тому числі і населення.

Наявні ресурси в СРСР направлялися на прискорений розвиток декількох сфер економіки: військово-промисловий комплекс, інфраструктурні проекти, виробництво споживчих товарів. Тоді як більш ефективним для виходу на світові ринки виявилася спеціалізація і розвиток будь-якого одного напрямку.

Сформована в СРСР система взаємодії промислових підприємств і банків викликала зростання ресурсоемності промисловості, привела до її неефективності, що проявилася в уповільненні зростання ВВП до 2% в 1986 році. [2]

Заходи, що вживалися в рамках збереження панування державної власності на засоби виробництва (посилення самофінансування і госпрозрахунку підприємств, самостійності керівників, скорочення держзамовлення) відчутних результатів не дали. Державні банки СРСР (Держбанк, Промстройбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Ощадбанк, Зовнішекономбанк) обслуговували переважно державні підприємства. Характер взаємодії промислових державних підприємств і банків визначався особливостями планової економіки. В основному підприємства користувалися незначним переліком банківських операцій і послуг.

Перший етап становлення сучасного механізму взаємодії банків і промислових підприємств почався в другій половині 1980-х років, коли були прийняті Закони СРСР «Про індивідуальну трудову діяльність» (1986 р.), «Про кооперацію» (1989 р.), на основі яких почали з'являтися приватні, кооперативні підприємства. Закон «Про оренду» (1990 р.) дозволив запустити процес приватизації державної власності. В результаті з'явилися приватні підприємства і комерційні банки ринкового типу і були закладені основи формування сучасної системи взаємодії промислових підприємств і банків. Слідом за реформою банківської системи в кінці 1980-х років почалася комерціалізація кредитних відносин, їх пристосування до нової системи господарювання. Від кредитування об'єктів банки переходили до кредитування суб'єктів, повніше враховували їх кредитоспроможність. Йшов процес освоєння нової технології і процедур розгляду кредитної заявки, розрахунку розміру кредиту з урахуванням різного роду ризиків, видачі і погашення банківських позичок.

Другий етап (1991 - 1992 рр.) пов'язаний з процесом становлення незалежної банківської системи України. З прийняттям Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.1991 р. в державну власність перейшли Український республіканський банк Держбанку СРСР, Український республіканський банк Державного комерційного промислово-будівельного банку (Укрпромбанк), Український республіканський банк Ощадного банку СРСР, Український республіканський банк Зовнішекономбанку СРСР.

З 1991 року в Україні активізуються процеси створення комерційних банків, причому виділяється два основні напрямки їх організації: по-перше, на базі філіалів державних спеціалізованих банків. Такі банки вели свою діяльність на основі клієнтської бази, кваліфікованих співробітників, інфраструктури, які перейшли до них від банків-

посередників. Другий шлях створення комерційних банків – «з чистого аркуша». В цей період було організовано багато галузевих, а також приватних банків. Банки, створені в 1989-91 рр., реорганізуються і перереєстровуються. Державні кошти, вкладені в банки, поступово замінюються капіталами акціонерів. Державні банки, за винятком Ощадбанку і Зовнішторгбанку, акціонуються, тобто приватизуються та їх власниками стають співробітники банків і найбільші підприємства-клієнти. [3]

Економічне середовище функціонування підприємств істотно змінилося. Проведені економічні перетворення були спрямовані на заміщення державних способів фінансування, властивих плановій економіці, новими ринковими формами фінансування. З'явилася певна залежність функціонування промислових підприємств від динаміки ринкового фінансування, що надається децентралізованими суб'єктами грошового ринку - банками.

Третій етап (1992 - 1993 рр.) - виникнення банків «нової хвилі». До кінця 1992 р. в Україні було зареєстровано 134 комерційних банки, а на кінець 1993 р. - 211. Частка державних коштів у формуванні статутних капіталів комерційних банків скорочувалася. Спостерігалася поява дрібних кишенькових банків, які мали приватний капітал і заробляли за рахунок інфляції. До кінця 3-го етапу в Україні була в цілому сформована банківська система, заснована на розвитку кредитних інститутів різної форми власності. Комерційні банки «нової хвилі» сприяли розвитку кредитування підприємств. В своїй діяльності ці банки розраховували на допомогу кредитними ресурсами як державних банків, колишніх державних банків – Ощадбанк України, Укрсоцбанк, АПБ «Україна», так і Національного банку України. [3]

Гіперінфляція у 1993 р. викликала, з одного боку, різке зростання цін, а з іншого - знецінення капіталів комерційних банків, вкладів населення в банки, і відповідно призвела до значного скорочення обсягів кредитних ресурсів банків. Для цього періоду було характерно також посилення монетарної політики Національного банку України що проявилось в підвищенні облікової процентної ставки, норм обов'язкових резервів, застосування «кредитної стелі» тощо. Фінансові ресурси реального сектору в результаті інфляції також були знецінені, що викликало скорочення ділової активності та кредитних відносин банків з підприємствами.

Четвертий етап (1994 - 1996 рр.) - це етап банкрутства банків, який був пов'язаний з тим, що скоротилися можливості для банків заробляти за рахунок інфляції. В результаті жорсткої грошово-кредитної політики, яку проводив НБУ, знизилася інфляція, стабілізувався курс карбованця, сповільнилися темпи зниження виробництва. Відбувся перехід від гіперінфляції до галопуючої інфляції. Проявилися недоліки, пов'язані з низьким рівнем банківського менеджменту, які стали ще однією причиною масових банкрутств банків. За період з 1994 р. по 1996 р. збанкрутувало 77 банків, а 80 банків були переведені на стан оздоровлення. [4]

В умовах, які склалися, роль банківської системи в економіці України скоротилась. Банки практично припинили кредитування промислових підприємств, що спричинило поглиблення економічної кризи.

П'ятий етап (1996 - 2001 рр.) - стабілізація і введення гривні. Для цього етапу характерно посилення боротьби НБУ з інфляційними процесами, створення умов для проведення грошової реформи, посилення контролю за діяльністю комерційних банків.

Світова фінансова криза 1998 р. викликала зростання темпів інфляції, зниження темпів зростання ВВП, погіршення платіжного балансу, що негативно вплинуло на розвиток банківської системи. Знизилися показники ліквідності активів банків, скоротилися обсяги їх кредитних операцій, частина банків збанкрутувала.

В 1999 - 2000 рр. намітилась тенденція виходу з економічної кризи і кредитування реального сектору економіки почало розширюватися. Почали зростати обсяги кредитних ресурсів, які комерційні банки направляли в реальну економіку. Значні кредитні ресурси направлялися в сільське господарство, так як сільськогосподарські виробники могли розраховувати на механізм компенсації ставки за кредитами за рахунок держбюджету. В

результаті дії цієї програми державної підтримки обсяг банківського кредитування сільськогосподарських виробників за 2000-2003 рр. зріс у 3 рази. [4] Особливістю цього періоду стало поширення кредитів, пов'язаних з вексельним обігом, лізинговими і факторинговими операціями банків тощо. [5]

Шостий етап (2001 - 2008 рр.) - розвиток перед економічною кризою 2008 року. Починається з прийняття нового Закону «Про банки та банківську діяльність» (від 07.12.2000 р.). У 2001 р. було також прийнято Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» (від 12.07.2001 р.), в якому дається визначення фінансових активів, фінансової та кредитної установи, перелік фінансових послуг. У країні були створені реальні передумови для істотного розширення фінансових можливостей підприємств, що сприяло розвитку кредитних відносин між підприємствами та банками. НБУ з 2001 р. став проводити відносно ліберальну монетарну політику, в рамках якої була зменшена облікова ставка (з 29% на початок 2001 р. до 12,5% на початок 2002 р.), а також зменшена норма обов'язкового резервування для банків (з 17% на початок 2001 р. до 2-6% на 1.03.2002 р.). Високі темпи зростання промислового виробництва сприяли нарощуванню банками об'ємів кредитних ресурсів, що призвело до позитивних змін в строковій структурі кредитів і частка довгострокових кредитів збільшилася. [3]

Сьомий етап (2008 - 2009 рр.) – дестабілізація банківської системи. Негативні процеси в банківській системі України були пов'язані з чинниками, дія яких посилювалася економічною кризою 2008 року. До таких чинників належать: порівняно низький рівень капіталізації банків (частка власного капіталу у структурі пасивів банків скоротилася з 17% у 2002 р. до 13% на початок 2009 р.); високий рівень залежності ресурсної бази банків від зовнішніх запозичень (за 2008 р. зобов'язання банків за депозитами нерезидентів в іноземній валюті збільшилися з 13,1 до 42,9 млрд. грн.); низька якість банківських активів (у 2009 р. обсяг простроченої та сумнівної заборгованості виріс на 51,9 млрд. грн. (або в 3,9 рази), а питома вага проблемної заборгованості становила 9,4%). [7] В цих умовах обсяги банківського кредитування економіки України різко знизились. Загальна кількість наданих кредитів у 2009 році була в середньому на 40% нижчою ніж у 2008 році. Значно скоротилося банківське кредитування важливих галузей економіки: металургії, машинобудування, будівництва, сільського господарства.

Восьмий етап (2010 - 2014 рр.) – повільне відновлення банківської системи. Кредитна активність банків була помірною. Так, залишки за кредитами, наданими клієнтам, у 2012 р. зросли на 2,1% по відношенню до 2011 р. Помірні темпи відновлення кредитування економіки у 2010 – 2014 рр. пояснюються наявністю значних зовнішніх ризиків та невизначеністю щодо подальшого розвитку ситуації на ринках. Найбільша частка кредитів, виданих банками, припадала на торгівлю, ремонт автомобілів, побутових приладів та предметів особистого вжитку (36,4%). У 2013 році залишки за кредитами, наданими клієнтам зросли на 12,4% по відношенню до 2012 року, що свідчило про відновлення кредитування підприємств. Більшість кредитів видавалася в гривні. Посилювалася робота банків з проблемними кредитами. Кількість прострочених кредитів за 2013 рік зменшилася на 2,6%. [6]

Дев'ятий етап (2014 - 2016 рр.) – банківська криза, яка була поєднана з політичною та фінансово-економічною кризами. Макроекономічна стабільність в Україні була зруйнована в результаті анексії Росією Криму та окупації декількох районів Донецької та Луганської областей. Про зростання кризових явищ в економіці України в 2014 році свідчать показники: ВВП скоротився на 6,7%, дефіцит Зведеного бюджету України перевищив 10% від ВВП, гривня знецінилася майже вдвічі, інфляція зросла майже на 25%, золотовалютні резерви знизилися до критично низького рівня. [4]

Військовий конфлікт на сході мав негативні наслідки, які проявилися у скороченні економічної активності, прискоренні інфляції до 30% річних, зниженні довіри клієнтів до банків. Якість кредитних портфелів банків погіршилася, що зумовило необхідність очищення банківської системи, яке розпочалося у 2014 році. Вирішенню проблем

банківської системи заважала відсутність правового механізму захисту прав кредиторів і споживачів, відсутність дієвих гарантій прав власності та неефективність судочинства. [8]

З весни 2014 року НБУ почав масштабну чистку банківського сектора. У 2014-2016 рр. в Україні припинили функціонувати 87 банків. Основною причиною припинення діяльності більшості банків була втрата капіталу та проблеми з ліквідністю. 7 банків було ліквідовано, так як вони знаходилися на території окупованого Криму, або на території зони АТО. По 5 банкам рішення про ліквідацію було прийнято власниками, а 14 банків виведено з ринку за порушення правил фінансового моніторингу. Важливим негативним наслідком закриття такої великої кількості банків є припинення кредитування цими банками підприємств. Невиправдана жорсткість, яку виявляв НБУ при проведенні політики оздоровлення банківської системи в 2014-2016 рр., призвела до того, що бізнес і населення позбулися значних коштів. Підприємства, гроші яких знаходилися на рахунках в банках, що були визнані неплатоспроможними, не отримали свої кошти після банкрутства банків. Фізичні особи, які розміщали в цих банках кошти в сумі, яка перевищує гарантовану державою суму, також не отримали частину своїх коштів. Згідно з оцінками Ради НБУ, підприємства і юридичні особи понесли втрати в загальній сумі, що складає 16% ВВП.

Проводячи політику “очищення” банківської системи, Національний банк не затвердив чітку програму реформування банківського сектору, не розробив єдині підходи до визначення банків неплатоспроможними та виведення їх з ринку, що зумовило значну невизначеність у діяльності банків, підприємств та населення. НБУ необґрунтовано приймав рішення про виведення з ринку банків, які стабільно працювали, не мали суттєвих проблем з платоспроможністю. Повністю ігнорувалися потреби розвитку економіки, банківської системи. [9]

Десятий етап (2016 р. - теперішній час) – перезавантаження банківської системи і відновлення кредитування реального сектору економіки. В 2016 р. активність банків залишалася на низькому рівні, про що свідчить показник зниження кредитного портфелю клієнтів банків (підприємств та фізичних осіб) на 3,5% за рік. Кредитні ресурси банків направлялися переважно державним підприємствам – монополістам та великим агропромисловим корпораціям. Частка проблемних кредитів також виросла за 2016 р. з 28,2% на кінець 2015 р. до 30,5% на кінець 2016 року. Основною тенденцією 2016 р. була реструктуризація зобов'язань банків, в результаті якої гривневі кредити зросли на 10%, а валютні кредити в доларовому еквіваленті знизилися на 11%.

У 2017 р. кількість банків, які мали збитки, продовжила зменшуватися і за період з січня по травень включно банки отримали чистий прибуток у розмірі 6,9 млрд. грн. [9]

У цьому році продовжувалися також процеси скорочення кредитування економіки, так за період з січня по травень загальний обсяг кредитів банків зменшився на 4% (до 956 млрд. грн.), так як в країні ще не відновилося економічне зростання і на зовнішніх ринках зберігалася несприятлива кон'юнктура по товарам українських виробників. В результаті велика кількість підприємств збанкрутіла, що викликало скорочення ВВП. Так у 2014 і 2015 роках реальний ВВП скоротився на 6,6% та 9,8% відповідно. У 2016 р. почалося поживлення діяльності підприємств, що призвело до відновлення позитивного значення зростання реального ВВП да 2,3%.

Для відновлення кредитування банки повинні підвищувати свою капіталізацію, контролювати якість свого кредитного портфелю, об'єктивно визначати кредитні ризики. НБУ разом з іншими органами державної влади повинен створити умови для збільшення прозорості відносин та захищеності прав усіх учасників кредитного процесу.

Обмежують розвиток механізму кредитної взаємодії промислових підприємств і банків на сучасному етапі також наступні матеріальні чинники: ослаблена фінансова база підприємств; значна питома вага збиткових підприємств; недостатня конкурентоспроможність вітчизняних товаровиробників; невисока продуктивність праці.

Комплексною програмою розвитку фінансового сектору України до 2020 року передбачено створення в країні передумов для стабільного економічного розвитку,

ефективного функціонування підприємств. Банківська система повинна працювати у конкурентному середовищі з інвестиційно-інноваційним кліматом. [8]

Подальший розвиток і вдосконалення механізму взаємодії промислових підприємств і банків буде залежати від того, наскільки успішно на практиці вдасться усунути зазначені негативні прояви в кредитній політиці банків.

Висновки. Запропонована в статті періодизація становлення механізму взаємодії промислових підприємств та банків дозволяє виявити різні характеристики, що впливають на диференціацію елементів механізму взаємодії, зумовлює виникнення нових форм взаємодії. Які форми взаємодії необхідні підприємствам і банкам в даний момент, залежить від того, якого роду фінансування потреб підприємства є найбільш прийнятним. Надалі в умовах загострення конкуренції в зв'язку з розвитком ринкової економіки в Україні, необхідно поряд з кредитним більше уваги приділяти використанню таких форм взаємодії промислових підприємств і банків, як інвестиційне, корпоративне, проектне, лізингове та венчурне фінансування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тарелкин А. А. Взаимодействие промышленных предприятий и банков: теория и практика / А. А. Тарелкин. – Самара: Издательство «Самарский университет», 2009. – 224 с.
2. Ануреев С.В. Денежно-кредитная политика, диспропорции и кризисы / С. В. Ануреев. - М.: КНОРУС, 2009. – 448 с.
3. Гроші та кредит/ [М. І. Савлук, А. М. Мороз, І. М. Лазепко та ін.] ; за наук. ред. М. І. Савлука. — 6-те вид., перероб. і доп. — К. : КНЕУ, 2011. — 589 с.
4. Бюлетень Національного банку України [Текст] / Щомісячне аналітично-статистичне видання Національного банку України. – 2013. – № 2. – 221 с.
5. Рекуненко І. І. Періодизація розвитку грошового та кредитного ринків України / І. І. Рекуненко // Збірник наукових праць «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України», 2014. - вип. 39. – С. 171-183.
6. Дудченко В. Ю. Етапи формування та сучасні проблеми розвитку банківської системи України / В. Ю. Дудченко // Збірник наукових праць «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України», 2014. - вип. 40. – С. 99-108.
7. Банківська система України: становлення і розвиток в умовах глобалізації економічних процесів: Монографія / за ред. О. В. Дзюблюка – Тернопіль: «Вектор», 2012. – 462 с.
8. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id>
9. Рішення Ради Національного банку України «Про діяльність Правління Національного банку України щодо розвитку банківської системи та окремих нормативних актів з питань банківської діяльності, внесеними рішенням Ради Національного банку України від 14 липня 2017 року № 32-рд» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id>